

תוכן הענינים

הקדמה	7
לדמותו של הגרש"י זיין	11
הגרש"י זיין כפותח תקופה בספרות ההלכה	39
הנצי"ב – רבי נפתלי צבי יהודה ברלין	א
רבי חיים סולובייצ'יק	כט
הגר"ז	סה
הרוגאצ'ובי – רבי יוסף רוז"ין	עג
רבי מאיר שמחה הכהן	קמא
רבי חיים עוזר	קעה
רבי אברהם יצחק הכהן קוק	רט
רבי משה מרדכי אפשטיין	רנו
רבי ברוך דוב ליבוביץ	רעה
ה"חזון איש" – רבי אברהם ישעיהו קרליץ	רפט
רבי איסר זלמן מלצר	שיז
מפתח מקורות (תנ"ך, משנה, תלמוד בבלי, ירושלמי,	
רמב"ם) שנתבארו בספר	שמא

הקדמה

אִישִׁים ושיטות במחשבה התלמודית-הלכותית נסתמנו עוד מימים קדומים. כשם שאין דעותיהם של בני אדם שוות, כך אין ה'לך דעותיהם וא'פי מחשבתם דומים אחד לחברו. לא בדפוס אחד הוטבעו ולא בצורה אחת נחתמו. "איסי בן יהודה היה מונה שבחן של חכמים..." (אבות דר' נתן פ"א: גיטין סז א). יש "גל של אגוזים" ("מה גל של אגוזים אדם נוטל אחת מהן והן נקבצות ונופלות זו על זו כולן, כך בא תלמיד ושואלו דבר מביא לו ראיה ממקרא מדרש משנה הלכה ואגדה הכל יחד"), ויש "קב ונקי" ("לא לימד הרבה כשאר חבריו אלא מה שאומר בבית המדרש נקי הוא"), וכיוצא מהגדרות ה"שבחים" שמנו חכמים באיתי הרוח שבתנאים. ובאמוראים: "רב יוסף סיני" ("משניות וברייתות סדורות לו כנתינתן מהר סיני, אבל לא היה מפולפל הרבה". רש"י) ורבה עוקר הרים" ("חריף ומפולפל בתורה אף על פי שאין משנה וברייתא סדורים לו כל כך". הוריות יב א ורש"י). התוארים השונים שניתנו לאישי ההלכה, קובעי צביונה ומעצבי דמותה של יהדות התורה מדור דור, באו להגדיר במלים תמציתיות את אופיים התורני. והאישים והשיטות השונים שעמדו לה ליהדות זו בכל הדורות והתקופות התבלטו תמיד בדמות דיוקנם המיוחדת לכל אחד מהם.

ומאליו מובן: אי אתה יכול לעמוד על אופיו של אדם במלא היקפו על פי מלים סיכומיות, עד כמה שמלים אלו לא תהיינה מגובשות וממצות. כשאתה אומר "בקי", עדיין איני יודע בקיאות זו מה טיבה – בקיאות ישרה, כך וכך כתוב שם ושם, או בקיאות של דימוי "מילתא למילתא", בקיאות שטחית ומרפרפת, או בקיאות של ידיעה והכנה, בקיאות במקורות ראשונים, או במפרשים ואחרונים. וכשאתה אומר "חריף", שוב איני יודע לאן נוטה חריפות זו – לפלפולי-חידוד, או להעמקה חודרת, לפלפול "מקומי", בו בענין, או לזה ש"ממרחק יביא לחמו" ("היתה כאניות סוחר – על התורה נאמר". רש"י בבא-מציעא, פד ב), לחריפות של "פלפול בחכמה" (שבת, לא א) ה"מרויח יום יום תדיר בפלפולו טעמים הרבה" (רשב"ם בבא-בבא, קמה ב), או ל"פירוש משובש" היוצא דוקא מ"אדם חריף ומפולפל" (רש"י חולין, פא א). הרבה שבילים ונתיבים לדרכי העיון התלמודי, ולא ראי זה כראי זה, אף על פי שהצד השווה שבהם ש"כולם ניתנו מרועה אחד... מפי אדון כל המעשים" (חגיגה, ג ב).

נסיון לתיאור קיום ושרטוטים מקלסתר פניהם של אישי הלכה מדור שלפנינו ושיטותיהם בעיון התורני נעשה בספר הזה. לא דור יתום היה אותו דור, עמדו לו לדור זה ענקי רוח בתורה, שאף בדורות ודורי-דורות שלפניהם לא היו "מתביישים" בהם. ומאידך, נתרבה גבולם בתלמידים ונתרכו אהלי תורה בישיבות ו"קיבוצים" ובתי-אולפנא. יחד עם זה כאילו נוצרה בישיבות ליטא מעין "מהפכה" בדרכי חקר ההלכה ובסדר לימודה, ומשם, מליטא, התפשטה דרך זו לארצות

ומדינות קרובות ורחוקות, וארץ ישראל בכללן. נדמה לי, שבשורת המאמרים שבספר שלפנינו יש תרומה צנועה לציון קרי הדמויות של מסוללי נתיבות ההלכה ודרישתה באותו דור. האישים, עליהם מיוחד הדיבור בספר, היו לא בלבד גדולי הדור, אלא אף דַּבְּרֵי (ד' פתוחה, ב' דגושה) הדור. לא "לגרמיהו" גדלותם, אלא "המשיכו עדה". תלמידים ותלמידית-תלמידים. הם יצרו אסכולות – ושיטות, וכדאי לנו להבין ולדעת אותם ואת דרכם.

לא רבים הם האישים שבאו בספר. היו מלבדם – בין בליטא ובין בארצות אחרות – עוד רבים וגדולים הקובעים ברכה לעצמם ושהשפעתם אף הם על חוגי התורה שבדור היתה גדולה. אבל – "לא עליך המלאכה...", יבוא אחרים ויסיפו וישלימו. ואף זו: לא ב"חדא מחתא" באו המאמרים שבספר. באחדים מהאישים האריך המחבר יותר ובאחרים קיצר. באחדים באו תיאורי צדדים שונים מדמות דיוקנם של האישים ובאחרים קוים מעטים אחדים. הסיבה לדבר, כי המחבר לא כתב לכתחילה את הספר לשם ספר, אלא המאמרים הופיעו בשעתם בכתבי-עת שונים ("סיני", "הצופה" ועוד), ועכשיו כונסו יחד בקצת תיקונים ומלואים. וחבל, שלא היתה האפשרות להמחבר לעבד מחדש את המאמרים ולהוסיף כמה נקודות ושרטוטים לדמויות. עבודת המחבר באנציקלופדיה התלמודית לעיני הלכה, שהוא שקוע בו בראשו ורובו, אינה נותנת לו להתרכז בעבודות אחרות.

חמרא למרא וטיבותא לשקייא. מר אברהם ציוני, בעל "ביתן הספר" בתל-אביב, הוא שעוררני לכנס את המאמרים לספר והוא שהוציא את הספר בצורה נאה. תיתי לו.

ססס

הדברים שלמעלה באו בתורת הקדמה למהדורה הראשונה של הספר (ירושלים, תשי"ב). עכשיו, כשהמו"ל מר. א. ציוני מוציא את הספר במהדורה שניה, הכנסתי בתוכו עוד שני אישי תורה, שנתפרסמו לגדולי הדור – ה"חזון איש" ורבי איסר-זלמן מלצר, זכרונם לברכה – שנסתלקו מאתנו בפרק זמן שבין מהדורה הראשונה לשניה, ושיטותיהם בתורה, מפיהם ומפי כתבם, בפוס רבנן ותלמידיהן די בכל אתר ואתר. הכנסתי, אגב, אף כמה הוספות ומלואים במאמרים על האישים הקודמים.

ש. י. ז.

ב"ה, אלול תשי"ז, ירושלים.

למהדורה החדשה

בשבח והודיה להשי"ת אנו מוציאים לאור את הספר במהדורה חדשה. במהדורתנו סודר כל הספר מחדש, תוקנו שגיאות שנפלו במהדורות הקודמות ונוספו מקורות ומפתח.

המחבר זצ"ל תיאר "קוים ושרטוטים מקלסתר פניהם של אישי הלכה מדור שלפנינו ושיטותיהם בעיון התורני" דרך ביאורם של סוגיות שונות מן הש"ס, בבלי וירושלמי, פירושים וחידושים בהבנת המשניות, וביאור דברי הרמב"ם בהלכותיו. ענינים ונושאים רבים נידונים בספר. על מנת להקל על הלומדים, הוספנו בצד כותרות, שמאפשרים להתמצא במכלול הסוגיות אותן בחר המחבר כדוגמאות לתיאור והסבר שיטותיהם השונות של ענקי התורה.

כמו כן הוספנו מפתח לפסוקי התנ"ך, משניות, תלמוד בבלי וירושלמי ורמב"ם, שנתבארו בספר.

ב"ה ירושלים, תשס"ז

ירוחם דן כהן

הוצאת קול מבשר

פה, לא להסתפק באחרונים בלבד אלא להצמידם לחז"ל ולראשונים, וכן אין להסתפק בראשונים בלבד אלא להמשיכם לחידושי האחרונים להסברת דבריהם ולחידושים עצמאיים, הכל למען ההמשכיות התורנית המתמדת, בפי שהסביר הגרש"י את הדברים במבואותיו ומאמריו על הא"ת, שבהם הדגיש את החשיבות המכריעה בראייה הכוללת של התורה שבכתב ושבעל-פה, ושל ראשונים ואחרונים, כרציפות אחת וכפירמידה אחת לשלמותה של תורה.

□□□

אף כי דברים אלו לא נתכוונו, כאמור לעיל, לתאר את דמותו התורנית המקיפה של הגרש"י ז"ל, הרי מחובתנו להדגיש כאן כי הוא היה כולו איש האשכולות במלוא מובן המלה, גאון שהכל בו, תורה וחסידות, מחשבה ודרוש, בקיאות וחרירות, הבנה וגיתוח, מוסר ומדות, חסד ואמת. בכל התחומים הללו התבלט, ביחידות גאונית הרמונית, הן בספריו והן באישיותו, "הכל יחד" כר' טרפון של ימינו.

בסיכום יש לומר כי הגרש"י ז"ל איננו רק יוצרו של סגנון הלכתי חדש בלבד, שהשפעתו מרובה גם על התוכן, אלא אף פותחה של תקופה מיוחדת – תקופת האנציקלופדיה התלמודית, שתפקידה להרחיב ולהעמיק ולהבהיר את המחשבה התורנית החדשנית והמתמדת, וכן את הספרות התורנית ההלכתית, בכיוון האחד המלא והכולל – שטרם היה כמוהו – של הגמרא עם פסקי ההלכה לשיטותיהם השונות, ושל ההלכה המגוונת עם פרשנות הש"ס הרחבה, החל מתקופת הגאונים ועד למחברי דורנו, ומטרתה להוות גורם של ממש להרחבת הלימוד והשימוש, העיון והפסק, בעומק ובהיקף תמציתי, בידיעות וסברא גם יחד, למען אמתה וגדולתה וקיומה של תורה להמשכה הנצחי.

בע"ה, חנוכה תשמ"ב
יד הרב הרצוג, ירושלים

הנצי"ב

רבי נפתלי צבי יהודה ברלין

ר' נפתלי צבי יהודא ברלין נולד בשנת תקע"ז בעיר מיר לאביו ר' יעקב ברלין, סוחר ות"ח מפורסם, ממשפחת רבנים וגדולים. בהיותו בן שלש עשרה וחצי לקחו הגאון ר' יצחק מוואלוז'ין – בנו של מייסד הישיבה הוואלוז'ינית, הגאון ר' חיים – לחתן לבתו. מאז נכנס כחבר למשפחת "בית הרב" בוואלוז'ין ובשקידה מופתית התמסר ללימוד התורה יומם ולילה. כעשרים שנה רצופות היה סגור באהליו, אהל התורה, וקיים "והגית בו...", פשוטו כמשמעו. "במוצאי יום הכפורים, כשהיה חותנו ר' יצחק בא להבדיל על הכוס, והחתן הצעיר אשר היה סמוך על שלחנו לא נראה בבית, חפשוהו ומצאוהו יושב ולומד בחדרו, כי לא היה לפניו לא יגיעה ולא רעב ולא צמאון – עסוק היה בתורה אף באותה שעה שבין תפלת המעריב ובין ההבדלה" (ירבן של ישראל¹ להרב מאיר ברלין, עמוד 22). שם, באותו חדר, חיבר את ספריו הראשונים, – חיבורו על השאלות, פירושו על הספרי (עודנו בכת"י), וספרו על שיר השירים – ושם נחתמה והוטבעה דמות תבניתו התורנית בבקיותו המקיפה את כל חדרי התורה ובדרך הלימוד שהתנה לו. בצניעות ובשקט עבד את עבודתו, עד אשר אף מקורביו – ואפילו חותנו – לא עמדו על גדולתו. "לא עלה על דעתו למצא חן ולהתפאר בפני חותנו, כי צנוע היה עד תוך תוכו ולא רדף אחרי כבוד ולא רצה בתהלות ובתשבחות" (שם, עמ' 25), עד אשר במקרה מצא חותנו חילופי-מכתבים בדברי תורה בין חתנו ובין הגאון הרד"ל, ונתברר לו טיבו של חתנו כאחד מגאוני הדור. מאז נקרא להגיד שעורים בישיבה, בעוד חותנו חי ומשמש בתור ראש הישיבה. מהשעורים הראשונים כבר הכירו בני הישיבה את כל גדלו בתורה, ובשנת תר"ט, כשנפטר ר' יצחק, נתמנה חתנו הראשון ר' אליעזר-יצחק לראש הישיבה הראשון והנצי"ב למשנהו, באופן "רשמי". בשנת תרי"ג נפטר ר' אליעזר-יצחק, ואז הוכתר הנצי"ב לראש הישיבה הראשי. הוכתר גם על ידי פסק-דין של גאוני אותו הדור, כי קם לו כמתחרה על משרה זו הגאון ר' יוסף דוב סולוביצקי, בתור נכד ר' חיים מוואלוז'ין. אז נקראו לוואלוז'ין ארבעה גאונים: ר' יוסף מסלוצק, ר' טבלי ממינסק, ר' זאב המגיד-דמתא בוויילנא ור' יצחק אלחנן, והם הוציאו פסק-דין כי הנצי"ב הוא ראש הישיבה והוא גם המנהיג העיקרי בכל עניני הישיבה (לבסוף נתחתנו שני היריבים: בנו של ר' יוסף-דוב, הגאון ר' חיים, נשא לאשה את נכדת הנצי"ב). מאז התחיל להנהיג את נשיאותו נרחבה הישיבה ונתגדלה בין בכמות התלמידים ובין באיכותם, ויהי הנצי"ב לרבן של ישראל במלא המובן. אף הוא לקח חבל בעבודתו בכל עניני הצבור של הכלל וכשנתעוררה תנועת "חבת ציון" הצטרף אליה באהבה ובמסירות ויהי לחבר נאמן של ה"ועד האודיסאי". במשך ארבעים שנה "מלך" הנצי"ב, עד אשר הממשלה הרוסית התחילה להצר את צעדיה של הישיבה בדמות "פיקוח" ו"השגחה" והכריחה להמעיט את מספר התלמידים ולהנהיג לימודי חול של השפה הרוסית וספרותה

* בינתיים כבר יצא לאור (הערת המו"ל).

בצירוף עוד כמה ידיעות כלליות. בינתיים הלכו כוחותיו הגופניים של הנצי"ב ונחלשו מחמת זקנה והחליט לעזוב את וואלווין ולעבור לארץ-ישראל. את הישיבה אמר למסור לבנו ר' חיים ברלין ולנכדו ר' חיים סולוביצקי. לא הספיק הנצי"ב להוציא את מחשבתו אל הפועל עד אשר ביום ה' שבט שנת תרנ"ב באה פקודת הממשלה לסגור את הישיבה. על ראשי-הישיבה, והנצי"ב בראשם, נגזרה גזרת גירוש מכל פלך ווילנא. הוחלט שהנצי"ב יסע לזמן קצר למינסק, משם לווארשא, לדרוש ברופאים, ומשם – לארץ ישראל. ולא אסתייעא מלתא. בווארשא הוברר שהנצי"ב חולה במחלת הסוכר וגם בשיתוק. המחלות התגברו ובסוף אב תרנ"ג עלתה נשמתו השמימה, לחרדת לב כל היהדות של תפוצות הגולה. רבבות, רבבות, מכל החוגים השתתפו בהלויתו, ויגדל המספר מאד.

כשלהבת בגחלת קשורים שני השמות: הנצי"ב ו – וואלווין, אי אפשר לתאר לנו את וואלווין בתורת מושג, שם דבר, מבלעדי נושא סכלה ומרחיב יריעותיה, רוח אפה ואוויר נשמתה, הנצי"ב. ואף את הנצי"ב קשה ל"בודד" מבית היוצר לחיי עולם של האומה ולראותו כגדול הדור, יחיד ומיוחד, העומד משכמו ומעלה גבוה מכל ומרומם ומתנשא מכל. נתמזגו שני השמות הללו והיו לחטיבה אחת, הוא הגאון והיא הישיבה; היא האולפנא רבתי והוא ראשה ולבה. בשנת תרנ"ג נפטר הגאון, ובו בזמן, לפני שנה בערך, נסגרה לראשונה ישיבת וואלווין. התאמת הזמנים מסמלת. אותה האמרה הקולעת של רבי חיים ברלין, ז"ל, על מפתחות ההיכל שפיסתי מן השמים קיבלה אותן לאחר שההיכל עצמו חרב, לא היתה סתם הברקה דרשנית-ספרנית. בני הדור הרגישו, שזוהי אמת. ולפיכך, אי אפשר, לאמיתו של דבר, להעריך מאיזה צד שהוא את הנצי"ב מבלי לראות יחד עם זה את הקשר ואת ההשפעה על רבבות התלמידים, בחירי העם ואנשי הרוח, שמדעת ושללא מדעת שאבו וספגו לתוכם אותה התכונה של הרב והלכו והורישו להדור ולבני הדור. מאיזה צד שהוא – כי מרובים היו הצדדים הגדולים-הדגולים של אישיות גאונית-מרכזית זו ובכולם היה מורה ומנהל, אב ומדריך, פטרון ומחנך. מוסר ומידות, אהבת הבריות ודרך ארץ, עבודה ציבורית ועסקנות כללית, וממעל לכל וראשית לכל – התורה ולימודה. לכל בה חיי רוחו. ממנה, מן התורה, אף המוסר והדרך ארץ, וממנה כל שאר המידות. חזות הכל הורה לחזות בתורה. "אשרי מי שגדל בתורה ועמל בתורה..."

עמל התורה

עמל התורה – זוהי שיטה מרכזית בהשקפת עולמו של הנצי"ב ובתולדות חייו. עמל למעלה מן הטבע ואהבה בלי מצרים ובלי גבול. "באהבתה תשגה תמיד – באהבתה רשאי אתה לשגות, והיינו מי שאינו הולך בדרך כבושה לרבים שוגה, ובאמת אסור לשגות, אך באהבת התורה שהוא משכח טבע אנושי רשאי לשגות". ולא עוד אלא "שמדרך העולם כשוראים אדם משתגע ויוצא מדרך הכבושה לרבים הרי הוא מתבזה על הבריות, מה שאין כן במי שדבק באהבתה של תורה ויוצא מדרך אנושי אינו מתבזה חלילה אלא הכל מנשאים אותו ("אילת אהבים ויעלת חן – שמעלת חן על לומדיה")... "ושפיר כתיב אדם כי ימות באהל, שממית עצמו באהל תורה בשעה שאחוז באהבתה ושקידותה". יגיעה של תורה ועמלה של תורה – חוט השני הוא זה החורר בתוך כל ספריו. אפילו – בשולי מכתביו, בחתימתו. "העמוס בעבודה" – כך היה רגיל תמיד לחתום. דומה, שלא בלבד לעבודת הנהלת הישיבה הגדולה וטרדותיה העצומות נתכוון. עמוס היה מראשית נעוריו ועד זקנה ושיבה בעבודת התורה עצמה.

אין לנו ידיעות על שנות ילדותו של הנצי"ב. סיפורי נפלאות על הילד, שעתיד להיות רבן של כל בני הגולה, לא נמסרו, אפשר שלא היה מ"ילדי הפלא"

המפתיעים בכשרונותיהם הבלתי-טבעיים, ואפשר שמידת הצניעות היא שהוטבעה בנפשו משחרית ימיו. בין כך ובין כך נקודה יסודית היא זו בתכונתו של הנצי"ב – לא "קונצים" מופלאים, אלא עבודה ועמל, שקידה ומסירות. ושקידה זו היא שנתנה לו את דרכו הסלולה בתורה – ואף את השם. עד כדי כך, שרבי איצ'לה מוואלוז'ין לקחו לחתן לבתו והוא בן שלש עשרה וחצי. ואף שם היה סגור בארבע אמות של הלכה ומשים לילות כימים על התורה ועמלה. "להיות עמל בתורה – זה היה ביטוי, כשהיה מדבר על תלמוד תורה".² אופיינית בנידון זה עובדא אחת: עודנו צעיר לימים ביקר הנצי"ב את ר' שמואל שטראשון מוולנא. הלה הראה להנצי"ב מקום קשה בתוספות, שלא מצא לו יישוב. עיין הנצי"ב זמן מה בדברי התוספות וביאר אותם בהגהה קטנה וקולעת, שמצאה חן רב בעיני הרש"ש והוא מביאה בשם הנצי"ב בהגהות וחידושי הרש"ש ליכמות³, בתוספת "ושפתים ישק". הרש"ש שאל אותו: "מדוע לא מצאתי אני את הדבר כאדוני?"... והנצי"ב השיבו: שזהו משום שכבודו לומד תורה מתוך הרחבה, בעושר ובכבוד, ואני עמל בלימוד התורה. כשעה שקונים את התורה ביגיעה, במאמצים, נפתחים לאדם מעינות אחרים".⁴ "גם כי יזקין לא יסור ממנה" – נתקיים הדבר בשקידתו והתמדתו של הנצי"ב. עובדא אחת מימי זקנותו: באחד מימי הסוכות הרגיש פעם הנצי"ב שנכדו, רבי חיים סולובייצ'יק, משתמט מלברך על האתרוג שלו. לאחר שלחץ על רבי חיים שיאמר לו טעמו של דבר, השיבו כי יש לו פקפוק על האתרוג, שהיה מארץ ישראל ואתה שנה שנת שמיטה היתה. ויהי בחצי הלילה וקול דופק בביתו של ר' חיים: הסבא קורא לו. נתבהל ר' חיים וקם בחפזו ממטתו ורץ מהר לביתו של הסבא ולבו חרד: מי יודע מה קרה שם. נכנס אל הבית – והוא, הנצי"ב, יושב על יד ערימה של ספרים המוטלים על השולחן. מיד כשראהו פנה לר' חיים בדברי תורה בענין שאלת האתרוג, רצה להסיר את פקפוקו ולהוכיח לו את צדקתו. ור' חיים משיבו: ימתין נא לי רגעים אחדים ואברך מקודם ברכת התורה. "אם כן – תמה הנצי"ב – כבר היית ישן? תסלח נא לי שהטרחתיך. אילו ידעתי שאתה ישן, לא הייתי מצוה, חסודשלו, להקיץ. אלא שלא עלה על דעתי שבשעה זו אתה אינך יושב ועוסק בתורה"... כאן מתגלה לא בלבד עצם העובדא של שקידת הנצי"ב בעצמו. כאן יש לראות השקפה ושיטה: אי אפשר היה לו להעלות על הדעת שאדם גדול לא יהיה שקוד כל כך ועמל כל כך. הרי כאן, לכשתרצו, פירוש על "העמוס בעבודה". והרי כאן פירוש על ההתמדה העצומה ששררה בישיבת וואלוז'ין, במידה שלא היתה כמוה בשום ישיבה אחרת. עשרים וארבע שעות רצופות במעט-לעת נשמע קול תורה בישיבה. לא שהיתה חובה קבועה. זה היה סדר שהונהג מאיליו, מתוך אהבה ומתוך מסירות, – השפעתו של הרב.

2 "מוואלוז'ין עד ירושלים", ח"א, עמוד סח.

3 פא ב.

4 "מוואלוז'ין..." עמוד סט.

ב"דרך הכבושה לרבים" לא הלך הנצי"ב אף בשיטת הלימוד; הוא הורה דרך, אבל לא נתפס לדרך שכבושה אחרים.

לימוד מסכת
אחר מסכת

אם-הישיבות, בית אולפנא רבתי של וואלוז'ין, הצטיינה בקו מיוחד, שעבר כחוט השני בכל משך ימי קיומה – הלימוד. לימוד תדיר, מסכת אחר מסכת. מבחינת הצורה החיצונית, השיעורים שנאמרו בוואלוז'ין שונים הם משיעורי שאר הישיבות הגדולות. שונים ומסמלים. כיצד? שלשה סוגי שיעורים הם. רובם ככולם של הרמ"ם בימינו אינם לומדים לפני בני הישיבה את המסכת עצמה. הם משמיעים שיעור של חידושי תורה על הסוגיא, אבל הסוגיא עצמה אינם רואים צורך בדבר ללמדה. חזקה על בני הישיבה שיעודים ללמוד דף גמרא עם ראשונים ושכבר למדו ואף התכוננו להשיעור. וכתוצאה מזה, על אותן הסוגיות שאין להם שיעורים-חידושים הם מדלגים לגמרי. ומנהג שני: הר"מ "מגיד" את כל המסכת הנלמדת כולה, דף על דף. כשמגיע למקום שהכין עליו חידושים הוא מרצה אותם, ושאר הסוגיות הוא "מגיד" סתם, בלי חידושים. כך, למשל, נהג ר' אליהו-ברוך קמאי, ז"ל, בישיבת מיר. אלא שהרצה בישיבה על כל המסכת ולא על כל מסכת. מסכתות נבחרות, – רובן מנשים ומנזיקין, – היו נלמדות בישיבה. ולא כך נהגה וואלוז'ין. כל הש"ס כולו, מברכות ועד נדה וחזון חלילה. על הכל היו הרמ"ם אומרים השיעורים. לפעמים שיעורים "חלקים", בלי חידושים, אבל "לא יחסר המזג" מהש"ס. אין זאת אומרת שכל הישיבה למדה אותה המסכת של השיעורים. בפרט זה היה הנהג בוואלוז'ין כמו בשאר הישיבות. המסכת "הרשמית" לחוד והמסכת שכל אחד מבני הישיבה לומדים לחוד, אין אדם לומד תורה אלא במקום שלבו חפץ. אבל השיעור הוואלוז'יני המסודר שימש בנין אב להישיבה במובן זה שהלימוד הוא העיקר. ללמוד הכל ולדעת הכל. לא ההעמקה המקומית בלבד היא הקובעת אלא הבקאות והידיעה. ומכאן אף השקידה העצומה שלא מצינו דוגמתה בשום ישיבה. שקידה זו התחילה עוד מראשית התייסדותה של וואלוז'ין. מי שהוא שאל פעם את יוצר הישיבה, ר' חיים מוואלוז'ין, על סדר הלימוד בישיבה, והשיב:

– אוכלים וישנים, ולא עוד.

– כלומר? שאל השואל.

– כלומר – השיב ר' חיים: וכל שאר הזמן לומדים.

ושקידה זו הלכה הלך והתגבר בימי הנצי"ב. יומם ולילה לא פסק קול תורה מבית האולפנא. משמרות היו מתחלפות כלילות ובשבתות ובמועדים והרציפות של הלימוד לא נפסקה אף לרגע.

ואם קו זה היה צד השווה בוואלוז'ין בכל תקופתיה, הרי בנוגע לקו הפנימי של השיעורים, דרך הלימוד, וואלוז'ין מתחלקת לשלש שיטות לפי תקופותיה השונות. וואלוז'ין של ר' חיים (הראשון), זו של הנצי"ב וזו של ר' חיים סולובייצ'יק.

מחולל הישיבה, ר' חיים, הוציא את לימוד התורה מן הצמצום אל המרחב ומן צדיהדרכים אל הפשטות והישרות. המרחב כיצד? נוהגים היו הרבה מלומדי התורה להתכוון בדקדוקים של "כלומר" שברש"י עם "ודוקים" שבמהרש"א (להזכר, כמובן, מהכללה; ביחודי סגולה וגדולי הדור אין הכתוב מדבר). ודאי, עם ההתבוננות בדבר נראה שבכל "כלומר" בא רש"י ומוזהיר שלא ניכשל בפירוש לכאורה. ודאי, המהרש"א הוא ספר נפלא ולשונו מדויקת מאד. חבל, אגב, שקיצוניות אחת הולידה קיצוניות שניה, ובימינו אנו הזניחו לגמרי את העיון במהרש"א. אבל הצמצום בלשונות בודדים ובמשפטים יחידים והדיוקים בפרטים שונים מערפלים על היקף הסוגיא בכללה. ר' חיים הורה ללמוד את הסוגיא עם שיטות הראשונים. התמצית של כל הסוגיא מקנה להלומד את בהירות העניינים הנדונים ולא עוד אלא שהפרטים מתבהרים אף הם, מבלי שיהיה צורך להתעכב עליהם ביחיד. והפשטות כיצד? המפולפלים החריפים היו נוהגים להשתעשע בחידודים של קושיות ותירוץ, היו מקשרים חבל בחבל ונימא בנימא ויוצרים מיני המצאות מסובכות, אבל אינם מיישרים דרך בסוגיא עצמה. בא ר' חיים והקים ישיבה לפי דרכו של רבו הגדול, הגר"א. לא קושיא ותירוץ הם הקובעים ולא פלפולים מחודדים הם הדרך. הבנה הישרה של הסוגיא היא המטרה, והחיפוש אחרי האמת, לא אחרי החריפות, היא השאיפה. ו"לא נורא" אם אפילו לפעמים נוטים מפירושי הראשונים, כשפשטות ההבנה דורשת כך. הרי אפילו בהוראה למעשה כתב ר' חיים: "וכבר הוזכרתי בזה מפי מו"ר גאון קדוש ישראל רבינו הגדול החסיד מ' אליהו נ"ע מווילנא שלא לישא פנים בהוראה אף להכרעת רבותינו בעלי השלחן ערוך"⁵ (בשו"ת "חוט המשולש", נתפרסמה התשובה בשלימותה ואחרי המלה "בהוראה" נשמט המשפט "אף להכרעת...", ובמקומו כתוב: "וכו"). כל שכן כשאין הדבר נוגע להלכה למעשה, אלא לבירור הפשט. זה הכלל: "בתורה דכתיב בה אמת, בלתי אל האמת עינינו".

לא נשארו בידינו ספרים מפרי רוחו של ר' חיים, מלבד קצת תשובות שנתפרסמו ב"חוט המשולש". ולא הן תשובות, לא הם שיעורים. אנו רואים אמנם בתשובותיו את ידו החזקה ואת רוחב דעתו בין במובן בירור שיטות הראשונים ובין במובן הסמכות העצמאית. בתשובה השניה, למשל, הוא מבאר תשע שיטות ראשונים בסוגיית מורדת, ומוסיף: "ולולי שיראתי להכניס ראשי בין הרי ישראל הייתי אומר שיטה חדשה..." והוא אומר את שיטתו. "לולי שיראתי" משמש פתיחה של ענוה בלבד. אלא שאין מביאים ראיה מתשובות לפרשנות. כבר ראינו גדולים שכחם יפה יותר בתשובות מאשר בחידושים כסדר התלמוד. וכן להיפך. חבל, שלא

5 ראה "עליות אליהו" דף לו.

6 סימן ט.

7 "חוט המשולש" סימן עא.

זכינו לאורו של ר' חיים בחידושי-פירושו. אולם חידוש אחד מצינו בספרו של אחד מתלמידיו הגדולים, הגר"ט (ר' דוד-טיבילי), ז"ל, ממינסק, בספרו "נחלת דוד". בחידושו לבבא-מציעא הוא מכאר סוגיא אחת בארוכה, ומסיים: "וביאר סוגיא זו שמעתי מאדמו"ר הגאון מוהר"ח זלה"ה". במידה ידועה יוכל חידוש זה לשמש דוגמא לדרך לימודו. ודוגמא כפולה – לפשטות ולעצמאות. איי אפשר להביא כאן את כל הסוגיא וביאורה, אבל נציין הנקודה התמציתית בקוצר דברים. אמרו בסוגיא בראשונה (בבא מציעא ג, א ואילך), שהדין של "מנה לי בידך והלה אומר אין לך בידי כלום והעדים מעידים אותו שיש לו חמישים זוז", שנותן לו חמישים זוז וישבע על השאר, כמורה במקצת ("שלא תהא הודאת פיו גדולה מהעדאת עדים"), דומה ל"שנים אוחזין בטלית, זה אומר אני מצאתיה וזה אומר אני מצאתיה", ששניהם נשבעים ויחלוקו, שכן מה שתופס כל אחד כאילו אנחנו עדים ("אנן סהדי") שהוא שלו. ודחו: ב"מנה לי בידך" להמלוה יש עדים על החמישים אבל להלוה אין עדים על החמישים האחרים שכופר, ואילו בטלית כשם שאנחנו עדים לזה כך אנחנו עדים לזה. סימן, שלא בתורת מודה במקצת נשבעים אלא מתקנת חכמים. ושוב אמרו, שדין אחר יש לדמות לטלית: "מנה לי בידך והלה אומר אין לך בידי אלא חמישים זוז והילך" ("לא הוצאתים והן שלך", רש"י), חייב שבועה, שכן אף בטלית מה שתופס כל אחד כ"הילך" הוא, שהרי הוא בפנינו. הסוגיא קשה: אם עדיין סוברים שתפיסת כל אחד נחשבת כהעדאת עדים (וכך מפרש רש"י), אם כן למה חזרו בהם מראיה הקודמת, ואם סוברים עכשיו שהתפיסה נחשבת כהודאת פיו (וכך מפרשים התוספות), אם כן למה לא דחו גם כאן, שבטלית כשם שזה מודה לזה אף חבירו מודה לו, ואילו ב"הילך" האחד בלבד הוא שמודה (והתוספות בעצמם כתבו על פירושם שהוא דוחק). ר' חיים מפרש פירוש חדש. בגמרא מבואר שב"שנים אוחזין בטלית" יש שני חלקים: מה שתופס כל אחד בידו הוא שלו לגמרי, בלא חלוקה, ולהרמב"ם אפילו בלא שבועה, ועל כל השאר הוא שאמרו שיחלוקו. לפי זה סברות הגמרא קיימות. מקודם הביאו ראיה מכל השאר, ואת זה השוו להעדאת עדים, אלא שדחו שלשניהם יש עדים, ואחרי כן הביאו ראיה מאותו החלק שכל אחד תופס ממש בידו, ואת זה השוו להודאת פיו, שהרי נוטלו בלי חלוקה, או אף בלי שבועה. מעתה אין מקום לשאלה ששניהם מודים זה לזה, שהרי יש עוד כל הנשאר ששניהם כופרים, והא למה זה דומה למי שתובע מחבירו מנה והלה מודה לו בפרוטה, ושכנגדו אף הוא תובעו מנה וזה מודה לו בפרוטה, ששניהם נשבעים בתורת מודה במקצת. האריך המחבר לבאר ביסוד זה את כל המשך הסוגיא. אין כאן חריפות יתרה, אבל פשטות ישרה בדרך עצמאית, שלא כרש"י ותוספות.

"...אף חכמתו נתקיימה לו בכל מדע, לחדש חידושי תורה בגפ"ת המתוקים

מדבש, והנם בכתובים פסקי פסקי מה שכתבו תלמידיו – כך מעיד הר"מ השני של וואלווין, ר' יצחק, על אביו ר' חיים. "פסקי פסקי" הללו, מתוך שלא נתפרסמו בדפוס, נאבדו כנראה בהמשך הזמן, ואינם עוד בכתובים. מסתבר, שדרך לימודו של ר' חיים היתה אף זו של בנו, ר' יצחק. הר"מ השלישי, ר' אליעזר-יצחק, חתנו של ר' יצחק, היה נוטה קצת לצד החריפות והפלפול, אבל שינויים עיקריים לא הכניס בשיטת הלימוד.

ססס

תקופה חדשה בוואלווין מתחילה עם הנצי"ב. תקופה בת ארבעים שנה, מתרי"ג, שנת כניסתו של הנצי"ב בתורת הר"מ הראשי בישיבה, עד תרנ"ב, שנת סגירת הישיבה. הרחיב הנצי"ב את אהלי הישיבה ועשה אותה לתל-תלפיות. ארבעים שנה נהג נשיאותו ונשא סבלה של הישיבה בעוז ובאומץ מופתיים. שיטת-לימודו היתה זו של ר' חיים בתוספת מרובה משלו.

כבר ראינו שר' חיים הוא שהראה לתלמידי הישיבה את תעודתם להתעמק בפשוטי הסוגיות לפי שיטות הראשונים. הנצי"ב לא הסתפק בזה. ודאי, איכות הלימוד היא היא, אבל לא נזיקין ונשים בלבד הם כל התורה כולה ואפילו לא סוגיות התלמוד בלבד. עוד טרם הועמד הנצי"ב בראש וואלווין והוא חתן הדר בבית חמיו, ר' איצ'לה, כבר עשה מעשה שמשך עליו את עיני רבים ב"זרותו" ה"משונה" – עוסק בשקידה המיוחדת לו במדרשי התנאים, בספרא וספרי ומכילתא. ולא עוד אלא שיושב ומחבר פירוש מעמיק על כל הספרי (הפירוש, אגב, מחכה עדיין לגואלו ומוציאו: כתב היד נמצא בירושלים*). ומשגמר את החיבור על הספרי – וה"שאלות" של רב אחאי גאון מעסיק אותו. והוא אינו שם לב אם דרכו לא מצאה חן בעיני מי שהוא וממשיך לחבר את ספרו הגדול, שהקנה למחבר שם עולם – "העמק שאלה" על ה"שאלות". כאן הראה את ידו החזקה, את כוחו ואת גדלו בתורה. הנקודה המרכזית – ה"שאלות", כמובן. שיטתו, פירוש דבריו ובירור נוסחאותיו. אבל ממנו פינה וממנו יתד לבירור שיטות שאר הראשונים ולביאור סוגיות בהרחבה ובהעמקה בשני התלמודים בכל מקצועות התורה. אינו מעלים עין אף מספרי גדולי האחרונים ונושא ונתן בדבריהם. ועוסק אף בדבר שלא הורגלו בו כלל בישיבות – בבירורי גירסות בתלמוד ובראשונים.

ססס

בשביל להבין את תוספת השיטה של הנצי"ב עלינו להתעמק בספרו הנפלא, שעשה למחברו שם עולם, "העמק שאלה" על השאלות. עצם החיבור כבר יש בו מן החידוש, לא הורגלו הוגי התורה לעסוק בספרות הגאונים, כהבה"ג ושאלות וכיוצא בהם. ויותר מזה אנו מתרשמים מחידושי המקוריים, כשאנו

9 בהקדמתו ל"נפש החיים" של ר' חיים.

* כינתיים כבר יצא לאור (הערת המו"ל).

נכנסים בפנים ה"עמק", אבל ראשית כל עלינו להתבונן היטב בהקדמותיו הארוכות¹⁰ לכל אחד משלשת חלקי השאלות, בהן הוא מבאר את השקפתו ושיטתו בדרך לימודה של התורה. נציין כאן קיצור מן הקיצור של תמצית ראשי-הפרקים מהקדמתו הראשונה לבראשית. שני חלקים בלימוד התורה. הוא קורא אותם: "אש" ו"דת". הלכות פסוקות, חתוכות וקצובות – "דת" ("כדת של תורה"); החקירה והדרישה, המשא והמתן – "אש". כאש זו המתלקחת לכמה נצוצות, וכל ניצוץ מתלקח שוב ללהבה כשפוגש חומר להיאחז בו. והמטרה היא – שה"אש" תתחבר עם ה"דת". "אשדת למו". מתוך החקירה והדרישה יבררו מסקנות של הלכה. "לאסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא". והוא ההבדל בין שבטי לוי ויהודה. הכהנים הלויים – "יורו משפטין ליעקב", "על פי המשפט אשר יורוך". זכו לכוון הלכה למעשה מיד, בלי יגיעת החקירה. ויהודה – "מחוקק מבין רגליו", החקיקה והחתימה והחפירה בעמקי היסודות, כשהרב יושב על הספסל והתלמידים על הקרקע, כדרך שנהגו אז, לרגלי הרב. עתניאל בן קנז, משבט יהודה, הוא שהחזיר בפלפולו את שלש מאות ההלכות שנשתכחו בימי אבלו של משה. והוא ההבדל בין ארץ-ישראל לבבל. בארץ-ישראל, מקום הארון והמקדש, זכו לאור התורה. אור ישר, המאיר מיד. אין צורך בפלפולים. בלשכת הגזית, מקום הסנהדרין, "שמשם תורה יוצאה לכל ישראל", חזתו את הדין. לא כן בבבל, הקושיות והסתירות והספיקות והאיבעיות מאפילים על האור, מעלימים ומסתירים. יגיעה רבה של חקירה ודרישה ושקלא-וטריא דרושה בשביל לגלות את האור, אבל משתגלתה – "יתרון האור" בא דוקא "מתוך החושך". "ושמעו ביום ההוא התקשים דברי ספר, ומאכל ומחשף עיני עניים תראינה – דווקא מאופל ומחושך יחזו אור השכל האמיתי, בעמקת חכמת התורה, יותר מאשר אינם יושבים בחושך כל כך"¹¹. הבדל זה ישנו אף בין הגאונים להראשונים. הגאונים היו קרובים לתקופת התלמוד ו"כל דבריהם דברי קבלה", לפיכך לא הוצרכו לפלפל כל-כך ותשובותיהם היו קצרות, ההלכה עצמה. הראשונים, שכבר נתרחקו בזמן, הוצרכו למשא ומתן של הלכה, לבירורים והסברים ופלפולים והוויות. המטרה היא לחבר ולצרף הקבלה עם החקירה ("אשדת"). ולפיכך: "חד מינן (מבבל) כי סליק להתם עדיף כתרי מינייהו"¹². וכן להיפך: "חד מינייהו" (מארץ ישראל), כשירד לבבל, "כתרי מינן"¹³. הצירוף של שני הכחות מעדיף.

וזו היתה שיטת לימודו של הנצי"ב. צירוף הקבלה והחקירה – הגאונים והראשונים. ומכאן – אף התעסקותו במדרשי התנאים. מקורות הקבלה של תורה

10 "קדמת העמק".

11 וראה רעיון זה עצמו בארוכה ב"שערי אורה" לאדמו"ר האמצעי, הרד"ב מליובאוויץ נ"ע, שער החנוכה, פרקים נג-נה.

12 כתובות, עה א.

13 מנחות, מב א.